

Английският Вазов: преводачът на „Под игото”

Владимир Трендафилов

Vazov Anglicized: Who Translated *Under the Yoke*?

Vladimir Trendafilov

The essay investigates an unresolved issue in the early history of modern Bulgarian literature concerning the person or persons who translated the 1893 English edition of Ivan Vazov's novel 'Under the Yoke'. The argument is based on some recently found material backed by literary-reception methodology.

Keywords: Ivan Vazov, 'Under the Yoke', English edition.

1

Английският превод на Вазовия роман „Под игото” от 1893 г. е уникално явление от рецепционната история на родната литература. Общо взето, литературата ни е анонимна извън границите на страната. Тя няма излъчване, не създава очаквания, не произвежда значения във от статистическия сбор на преведените имена и заглавия. На този равномерно сив фон английският Вазов от зората на новата българска литература се откроява особено отчетливо. Той като че ли единичък има основание да претендира, че отнесена към него, фразата „успех за България” не е формално клише. Успехът му е автентичен, обърнато му е внимание на ниво и в мащаб, каквито друг превод на българско художествено произведение дори не е доближавал. И все пак това литературно събитие няма известността, която заслужава, а в допълнение страда от хронична неизбистреност на най-основните детайли във и около него. Как така става, че „Под игото” се появява внезапно на британската литературна сцена? Кой е преводачът? На какво се дължи успехът, ако не приемем качествата на романа за самодостатъчно обяснение? Именно на тези въпроси настоящият текст се опитва да даде що-годе удовлетворителни отговори.

2

„Под игото” излиза на английски език в поредицата „Международна библиотека” на лондонското издателство „Хайнеман” в края на 1893 г. Вазов

очевидно се появява на високо ниво в контекста на британското книгопроизводство. „Хайнеман“ е мощно, макар и съвсем отскорошно издателство, основано през 1890 г. „Международната библиотека“ осигурява на нашия писател престижна и пъстра компания от реномирани писатели на деня, истинска „съвременна класика“: Лев Толстой, Бьорнстерне Бьорнсон, Йозеф Крашевски, Ги дьо Мопасан, Хуан Валера. „Под игото“ излиза непосредствено след това на Крашевски. Поредицата се води от Едмънд Гос, виден литературен критик, историк и капацитет, който снабдява всяко от произведенията с кратък уводно-информативен предговор. И не на последно място, продукцията на „Хайнеман“ се ползва с вниманието на елитната английска преса, която превръща всеки пореден номер от „Международната библиотека“ в литературно събитие.

Интересно, но и не много ясно е как точно е станал преносът на Вазовия текст от България към Англия, още повече че по същото време, в началото на 90-те години на XIX век, текстът все още не е съществувал в книжно тяло, а само в периодична публикация¹. Това, което знаем със сигурност, е, че в самото навечерие на „нашето“ събитие от поредицата на „Хайнеман“, през лятото на 1893 г., Иван Евстратиев Гешов, видна фигура в обществено-политическия живот на България и личен приятел на Вазов, получава писмо от Едмънд Гос (датирано от 21 юни), в което английският критик заявява следното:

Скъпи господине,

В една серия от преводни романи, озаглавена „Международна библиотека“, която редактирам за г-н Хайнеман, възнамерявам да включа „Под игото“ – роман, който получих в много добър превод.

По регламент, в началото на всеки том представям автора с биографични сведения за него. За автора на „Под игото“ обаче не можах да намеря нищо. Даже не съм сигурен за името му.

И понеже знам колко жив интерес проявявате към Англия и англичаните, осмелявам се да ви обезпокоя с молба за съдействие...²

Това е първата английска похвала за романа на Вазов, още отпреди отпечатването му. По-нататък ще има много. Уви, Гос не споменава нищо за преводача или преводачите, нито за това кой му е препоръчал книгата. Но е ясно, че препоръката е дошла на нивото на ценностното му ползрение, иначе той едва ли би дал дори най-малък шанс на ръкопис, дошъл от някаква едва ли не несъществуваща литература, да го изненада приятно с качествата

---

¹ Първото английско издание е преведено от периодичната версия на романа в „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ (1889-1890) и излиза близо година преди българското книжно издание (1894).

² *Архив на Ив. Ев. Гешов*. БИА-НБКМ, ф. 272, а. е. 994, л. 1. Тук и по-нататък преводът мой (В. Т.).

си, каквито и да са те. Дали това е бил преводачът, дали е бил някой друг, не става ясно ни тук, ни впоследствие. В изданието преводач не е упоменат. Запазени са обаче горещите благодарности, които Гос изразява към Гешов за предоставените данни относно автора и контекста, най-напред в лично писмо от 8 август същата година³, а малко по-късно и в предговора си към книгата:

За подробностите от кариерата на автора на *Под игото* аз съм задължен на любезността на професор И. Е. Гешов от София, чието възхищение от английските институции е добре известно у нас.⁴ (Gosse vi)

Два месеца след излизането на горечитираното издание се появява и първата реплика към името на преводача. Тя идва пак от Гешов, който помещава в книжка втора на списание „Българска сбирка“ за 1894 г. статия, озаглавена „Иван Вазов и английската критика“, представляваща всъщност съкратен превод на предговора на Гос, но с притурен в началото ѝ къс авторски коментар по интересувания ни въпрос:

Името на преводача не фигурира в книгата, но като съди човек по качествата на превода, може да дойде до заключението, че той се дължи на г. У. Р. Морфилл, професор на славянските езици в Оксфордский университет. (160)

Гешов претендира, че гадае името, но всъщност го сочи. Друг е въпросът трябва ли да приемаме казаното от него едно към едно, или не. Макар че реториката му е като на рекламна мистификация, думи на отстранен ценител, у когото ужким книгата просто е попаднала, немалко данни говорят за доста голямата му въввлеченост в сюжета с превода – далеч по-голяма от оповестената. Най-напред, той е свързан по много начини с Англия. В периода 1865-1872 г., когато е още съвсем млад, Гешов живее в Манчестър и учи в местния Оуенс Колидж. Овладеява до съвършенство умението да се изразява писмено на английски и тъкмо негови материали са в основата на Макгахановите публикации в „Дейли Нюз“ за турските зверства над българското мирно население след потушаването на Априлското въстание. Посещавал е многократно Острова. През целия си живот води активна кореспонденция с тамошни политици, дипломати, банкери и търговци.

Но да се върнем на нашата тема. През 1870 г., докато е още в Англия, Гешов прочита случайно в пресата за назначението на младия тогава Уилям Морфил да преподава славянски езици в Оксфорд, съобразява, че същият едва ли разполага с достатъчно книги на български език, и му праща две-

---

³ Архив на *Ив. Ев. Гешов*. БИА-НБКМ, ф. 272, а. е. 994, л. 3-4.

⁴ Цит. по Гос 2015: 478.

три томчета⁵. В следващия четвърт век двамата поддържат кореспонденция. Вероятно именно Гешов свързва Морфил и с други български интелектуалци (Иван Шишманов, Иван Пеев-Плачков), с които оксфордският учен също обменя писма и от които получава още книги на български, включително и „Сборника“ с частите на Вазовия роман⁶. Същият посещава България поне три пъти – през 1885, 1888 и 1891 г. Четири години след появата на английския превод на „Под игото“ издава кратка граматика на българския език (Morfill, *A Short Grammar*), за която в продължение на години преди това се консултира подробно с българските си кореспонденти.

Хипотезата, че Морфил е преводачът на „Под игото“, е общо взето известна и се приема от специалистите, въпреки че валидността ѝ виси на косъм: единствено на уклончивата реплика на Гешов в гореспоменатата статия. Това, което не се знае обаче и не е споменавано досега сред изследванията по темата, е една друга реплика на съвременник, по-млад от Гешов. През 1908 г. в американското литературно списание „Поет лор“ (*Poet Lore*) е поместена статията „Иван Вазов: балкански поет и романист“ на Радослав Цанов, в която четем следното твърдение за английското издание на Вазовия роман:

Английският превод от 1893 г. (У. Хайнеман, Лондон) бе дело на проф. Морфил от Оксфорд и д-р Гешев [Гешов – В. Т.]. (Tsanoff 105)

Репликата е декларативна, без реторична украса. Самият Радослав А. Цанов е много интересна фигура в нашата поствъзрожденска и най-вече в американската култура. Роден в семейството на видния възрожденец-протестант Андрия Цанов, той е изпратен от родителите си през 1903 г. да учи в Щатите, защитава докторат по философия в Корнелския университет през 1910 г., а от 1914 г. до пенсионирането си през 1956 г. преподава в хюстънския Райс Юниверсити. Става известен професор по философия на етиката, автор е на серия авторитетни изследвания и учебници в сферата на дисциплината си. Когато пише статията си за списанието, е съвсем млад студент в Корнел и в добавка ентусиазиран патриот родолюбец, което си личи от приповдигнатия тон на написаното. По темата за Вазов и английския превод на „Под игото“, уви, не се позовава на източник, от който черпи сведенията си,

⁵ Библиотеката на проф. Уилям Морфил понастоящем се съхранява в института Тейлър в Оксфорд и наброява около 4000 тома. Сред тях се намират „Основа на българската граматика“ на Йоаким Груев (II-то издание от 1862 г.), краткият англо-български и българо-английски речник на Чарлз Морз и Константин Василиев от 1860 г. (Morse and Vasiliev 1860), „загребският“ сборник на братя Миладинови (1861), „Учебник за български език“ на Сава Радулов (1863) и мн. др. Вж. повече подробности в Holman 1993

⁶ Вж. писмата на Морфил до Гешов и Шишманов, които Майкъл Холман прилага към статията си „Професор Уилям Морфил и България“ (Holman 1993)

но трудно можем да се усъмним в осведомеността му, като имаме предвид кой е баща му и какви контакти е имал той в България и вън от нея.

Но да се върнем към горния цитат. Най-малкото, което можем да кажем за него, е, че е по-правдоподобен от предходния. За компетентността на Гешов вече стана дума. Що се отнася до проф. Морфил, трудно ми е да си представя, че е могъл да се справи сам с превода, въпреки ентузиазма, книгите и контактите си. Макар и да твърди в едно писмо до Гешов от 8 март 1891 г., че вече чете български „със свършена лекота” (Holman 1993: 303), съмнително е доколко е владееел тънкостите на езика ни. Писмата му до български кореспонденти са обикновено на английски, понякога на руски, но никога на български. А и в тях той не на едно място се оплаква от лошото качество на справочниците, с които е принуден да работи, поради липсата на по-добри. Ето откъс от писмото му до Иван Шишманов от 1/12 октомври 1896 г., само три-четири години след като (предполагаемо) превежда „Под игото”:

За нещастие, липсва ми добър български речник. Разполагам с речниците на Богоров, Морз, Илиев, но те до един ми се виждат некачествени. (Holman 1993: 308. Оригиналът е на руски език.)

Още по-симптоматичен пасаж срещаме в едно друго, по-ранно писмо. Адресат е Иван Гешов, датата е 24 август 1892 г.:

Интересно, видях в *Сборника*⁷ статия за българската народна медицина и даже започнах да я превеждам. Но смятам да спра, защото е ясно, че тази работа ще се свърши по-добре от някой българин. (Holman 1993: 304)

По това време Морфил би трябвало вече да превежда „Под игото” – защо умът му се разсейва по една обикновена научна статия? И най-вече, защо да го обезкуражават предизвикателствата в езика на същата? Какво толкова го е респектирало? А в езиково отношение Вазовият роман е виртуозна епично-художествена импровизация, трудна за разбиране от чужденец и особено трудна за превеждане от такъв. Английският му вариант звучи малко по-култивирано, по-академизирано от оригинала, но в никакъв случай не сигнализира, че в основата му стои човек, който се бори уводно със значението на думите и неправилните граматични форми. Впрочем, странно е, че Майкъл Холман, който единствен измежду българистите на този свят е проучвал библиотеката на проф. Морфил в Оксфорд във връзка с темата за анонимния превод на „Под игото” и сам има заслугата за публикуването на ценни извадки от кореспонденцията му, не е съзрял парадокса⁸. Вярно,

---

⁷ В писмото думата е в оригинал.

⁸ Майкъл Холман (р. 1940), един от най-видните английски българисти и дълго-

той очевидно не е знаел за статията на Радослав Цанов, иначе едва ли би съсредоточил с такава увереност разсъжденията си около тезата, че Морфил единствено е превел романа. Тъй или иначе, независимо от това, какво е знаел, и доколко е прав или не, Холман извършва за целта толкова немалко изследователска работа, че белите петна, които успява да изчисти около казуса, са сами по себе си солиден принос в посока към бъдещото разбулване на „мистерията“.

Две са основните публикации, в които Холман полага тезата си. Останалите са допълващи или илюстративни. Едната е статия на английски език в академичен сборник, озаглавена „Под игото на Иван Вазов: първият английски превод“ (Holman 1985), а другата е на български, излиза във в. „АБВ“ в края на 1983 г. и представлява по-кратка версия на предишната. Заглавието ѝ е „Кой е първият преводач на *Под игото*?“ (Холман 1983). Твърдението на Холман е, че романът е преведен от англичанин, тъй като смисловите грешки носят печата на човек, за когото българският език е чужд – така щото Морфил, като единствен англичанин българист, замесен в казуса, се оказва в случая „основен заподозрян“. Например, показва Холман, думата „забрадка“ е преведена като “hood” (качулка), а „бит“, в смисъл „битът на народа“ – като “battle” (битка). Първата употреба издава незапознатост с основна българска реалия, а втората омесва рода на две съвсем различни думи и вследствие на това ги отъждествява.

Остават обаче немалко въпроси, отчасти може би дължащи се на това, че Морфил, неизвестно защо, унищожава малко преди смъртта си целия си архив. Сред съхранената му кореспонденция до Гешов и Шишманов няма нито едно позоваване на „Под игото“ или на собствената му работа върху превода. Има и два още по-загадъчни факта, изтъкнати тъкмо от Холман. В запазената библиотека на Морфил в института „Тейлър“ в Оксфорд липсва бройка от „собствения“ му превод на „Под игото“. Налице е, за сметка на това, оригиналът – съответните броеве на Шишмановия „Сборник“, - който Морфил би трябвало да е ползвал при превода, но по белите му полета няма никакви ръкописни бележки. Възможно ли е това, ако Морфил беше преводачът?

Би могло да се предположи, че „мистерията“ е поне отчасти създадена заради това, че в края на XIX век преводачът далеч не е съсредоточавал върху себе си вниманието, на което се радва днес, поради което по-често се е случвало да изпуснат името му от титулната страница. Но аргументът не е валиден в конкретния случай. Останалите романи в поредицата на Хайнеман са почти до един с упоменати преводачи: „Ходете в светлина, до-

---

годишен доайен на катедрата по славянски филологии на Лийдския университет в Северна Англия. Вж. за него Стаменов 1991; Stamenov and Holman 1993.

като има светлина”⁹ на Лев Толстой (Емил Джоузеф Дилън), „Лу”¹⁰ на барон Александер фон Робертс (Джеси Хейнс), „Знамена над града и над кея” (преведен като „Наследството на Куртови” – “The Heritage of the Kurts”¹¹) на Бьорнстерне Бьорнсон (Сесил Феърфакс), „Евреинът”¹² на Йозеф Крашевски (Линда да Ковалевска), „Пиер и Жан”¹³ на Ги дьо Мопасан (Клара Бел) и т. н. Уникално изключение прави романът „Пепита Хименес”¹⁴ на Хуан Валера, но същият вече има няколко преводни издания на английски, както във Великобритания, така и в САЩ, някои от тях със съвсем надлежно фигуриращ преводач на титулната страница, тъй че няма да е чудно, ако това е било инцидентен гаф в заключителния етап на производството. Другото изключение е „Под игото” на Вазов.

И така, да се върнем пак на големия въпрос. Прав ли е Радослав Цанов, заедно с всички останали, които на база на собствените си разсъждения са стигали до същия извод, или поне са се спирали на единия от двамата? Тези, които определя като преводачи на „Под игото”, изглеждат достатъчно правдоподобни, достатъчно годни да осъществят начинанието, почти неминуеми. И все пак, като се заровим малко по-надълбоко в ситуацията, започваме да откриваме толкова поводи за съмнение, че те от един момент нататък рискуват не да минират, а направо да взривят хипотезата. За проф. Уилям Морфил е на практика сигурно, че е въввлечен на някакво ниво в делото, особено след силната аргументация на Холман в тази посока. В онзи период в Англия няма друг българист. Кой ще е, ако не той? Другите англоезични чужденци с добър български са много малко на брой и са или дипломати, или членове на протестантски мисии, за които няма данни да са имали литературни амбиции или дори да са подозирали за съществуването на Вазовия роман. Пък и защо да се крият, ако са участвали в превода?

Но защо да се крие и самият Морфил? Той е славист, включително и българист, преводът на „Под игото” е съвсем в рамките на специалността

---

⁹ Първо англ. изд. Tolstoi, Lyof. *Work While Ye Have the Light*. Trans. by E. J. Dillon. London: W. Heinemann, 1890. Първо рус. изд. *Ходите в свете, пока есть свет. Повесть из времен древних христиан Графа Л. Н. Толстого*. Genève. M. Elpidine. 1892. Интересно, че това произведение споделя донякъде съдбата на Вазовото: първото му книжно издание е в чужбина. Младият Хайнеман очевидно е имал търсачески нюх и склонност да рискува с пазарно непроверени заглавия.

¹⁰ Roberts, Alexander, Baron von. *Lou*. Trans. by Jesse Haines. London: W. Heinemann, 1893.

¹¹ Björnson, Björstjerne. *The Heritage of the Kurts*. Trans. by Cecil Fairfax. London: W. Heinemann, 1892. Ориг. загл. *Det flager i byen og på havnen*.

¹² Kraszewski, Józef Ignacy. *The Jew*. Trans. by Linda Da Kowalewska. London: W. Heinemann, 1893.

¹³ Maupassant, Guy de. *Pierre and Jean*. Trans. by Clara Bell. London: W. Heinemann, 1890.

¹⁴ Valera, Juan. *Pepita Jiménez*. London: W. Heinemann, 1891.

му. Защо, ако е превел романа, ще отказва да фигурира като преводач на титулната страница? Престижът му не би могъл да пострада от това. По-скоро обратното: преводът би могъл да уплътни репутацията му на водещ специалист по славянски езици, какъвто той действително е имал амбицията да бъде. Библиографията му го сочи недвусмислено. Би могъл дори да ускори израстването му в академичната кариера. И това, което вече споменах – защо българският екземпляр на „Под игото” в собствената му библиотека не е нашарен с бележки, а английски липсва? Какво се е случило всъщност?

Но и около Гешов неяснотата е достатъчно гъста. Вярно, Радослав Цанов изрично го посочва като съпреводач заедно с Морфил. Но Гешов никъде с нищо не загатва, че може да е участвал в превода на „Под игото”, нито пък, че дори знае кой е преводачът. В огромния му архив, който се пази в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий”, няма нито една дума, която да навежда на мисълта, че може да има връзка с английското издание на романа. Възможно ли е това? Би ли мълчал, ако беше участвал в делото? Защо да не се гордее с това, ако го е сторил? Не на последно място, от цитираното писмо на Едмънд Гос става ясно, че и той не свързва Гешов с превода. Възможно ли е Гос да не е знаел кой е превел романа на българския писател, и ако да, защо му е обърнал внимание? И най-отровната мисъл: може ли Цанов, както и останалите случайни привърженици на същата идея, просто да не са прави и „Под игото” да е бил преведен от съвсем друг човек или лица? Да се е случила ситуация толкова частна, че въобще не ни е дошла на ум?

Теоретически всичко е възможно и дори това, разбира се, при наличната оскъдица от данни по казуса. Спокойно би могло да е станало нещо съвсем инцидентно и поради това непредугадимо. Мисля обаче, че Радослав Цанов е бил достатъчно осведомен и е казал истината, но с една малка уговорка. Морфил едва ли е преводачът на Вазовия роман. Вероятно той само го е редактирал, колкото да сбърка на места смисъла (тези места, които Холман е уловил) – но също така да съкрати по-нефункционалните от негова гледна точка пасажии и да изглади някои стилови грешки и неравности. Преводачът по-скоро е едноличен и се казва Иван Евстратиев Гешов.

През времетраенето на работата Гешов със сигурност се е консултирал интензивно с Вазов, защото този роман, в онова необорудвано със справочници време, е нямало как да бъде преведен без постоянни въпроси към автора относно какво е имал предвид тук, какво е искал да каже там, какво точно значи тази дума и пр., и пр.¹⁵ Може би е ползвал също така съдействие

---

¹⁵ В предговора си към последното издание на „Под игото” Шурбанов и Холман отбелязват нещо, което тълкуват като парадокс: „Макар английското издание от 1893 г. да изпреварва българската книга с почти цяла година и в общи линии да се основава върху първоначалния вариант, публикуван в Сборника, то съдържа и няколко изолирани елемента, съвпадащи с корекциите на автора, направени след това и появили се за пръв път в книгата през 1894 г.” (16) Проблемът е, че те предпоставят

от Иван Пеев-Плачков, близък приятел и на двамата, възпитаник на Роберт колеж и следователно, подобно Гешов, владеещ английски език; пък и далеч не чужд на литературата (превежда през 1905 г. романа на Чарлз Кингсли „Между два свята“). Но Морфил няма как да е в този кръг. Не толкова заради географската отдалеченост, а най-вече заради липсата на дори хипотетична възможност той да успее да се справи с текста на Вазов. Проблемът с него – ако се помъчим да докажем, че преводачът е той, - не е, че е допуснал грешки, а че е допуснал толкова малко грешки. Спрямо днешните, а и тогавашните стандарти, той просто не е знаел български. Няма да е сериозни речници, които да повдигнат компетентността му на достатъчно добро ниво. Самият език е бил неподатлив на изчерпателно осмисляне, организиране и вметване в речници. Бил е все още флуиден, без окончателен правописен стандарт, с много неустановен лексически корпус, който бързо се е пълнел, в условията на отскорошната си политическа самостоятелност, с всевъзможни заемки от руски, френски, немски език и същевременно е проявявал болезнена чувствителност към турцизмите си. Изключено е Морфил да е могъл сам да разбере и предаде на английски (дори с „онези“ грешки) сложната езикова и стилистична тъкан на „Под игото“. Да преведеш роман, не е като да напишеш кратка граматика на съответния език. Второто е по-лесно, защото се свежда само до рамката на езика, а не до тъканта му.

По този начин лесно си обясняваме защо името на Морфил отсъства от заделеното за преводача място върху титулната страница на английското издание. Морфил не може да е имал друга мотивация да откаже споменаването си, освен ако наистина не е бил преводачът. Най-вероятно са му предлагали, питали са го – и той е отказвал да си сложи името там, воден от професионалната етика да не се подписва никога под чужд труд. А защо не е споменал никъде кой е действителният преводач, това е друг въпрос. Най-вероятният отговор е, че е бил изрично помолен да пази „тайната“ и той се е съгласил да бъде коректен, стига да види аналогична коректност и от отсрещната страна.

Що се отнася до Иван Гешов, той също е имал сериозни мотиви да откаже да фигурира на титулната страница, само че други. Тук, в българската част от „тайната“, вероятно са били посветени и авторът на „Под игото“ Вазов, и другият англоговорещ във Вазовия приятелски кръг - Иван Пеев-Плачков, както и професор (тогава още само доцент) Иван Шишманов, който през цялата си кариера концептуално е съдействал не само за разгръщането на българската литература, но и за скачването ѝ с голямото европейско литературно поле. Вазов определено е имал късмет с приятелите си; като

вят Морфил за преводач на Вазовия роман, а Морфил е няма как да се консултира подробно с Вазов през същия интервал от време. Но приемем ли, че преводачът е Гешов, човек, който е бил неотстъпно редом с Вазов през всички етапи на превеждането и редактирането на „Под игото“, парадоксът отпада.

самият той е произвеждал литературно качество, достойно за привличането на „високи“ приятели към каузата му вътре и вън от страната.

Но да се върнем към Гешов и кое го е възпрепятствало да афишира решаващия си принос за английската реализация на „Под игото“. Част от причините следва да търсим в политическата му кариера. Годините, в които работи върху превода на „Под игото“ (а и не само върху него), са за него години на нулева политическа активност, единствените в живота му. Като концептуален русофил, той се отказва от каквото и да било участие в управлението на държавата след като в началото на ноември 1886 г. Русия къса дипломатическите си отношения с България (Гърдев 2009). Но макар и да е бил политически противник на Стефан Стамболов, той едва ли е имал нещо против доброто отношение към Вазов от страна на Стамболов, който разрешава на поета да се завърне от одеската си емиграция в началото на 1889 г. и веднага се среща лично с него, за да го увери в уважението си към таланта му. За тази среща знаем от писмо до Вазов от брат му д-р Кирко Вазов, както и че е била уредена благодарение намесата на Кочо Хаджикалчев (Вълчев 1968: 344).

Възможно е Гешов също да е участвал в улесняването на някои контакти между правителството и поета или в издействането на някои странични ползи около осъществяването на английския превод на „Под игото“. Но и да е било така, той е направил всичко възможно да заличи дори най-минималния риск да бъде заподозрян, че участва в инициатива, която би могла да бъде интерпретирана като бонус за външнокултурната политика на Стамболовото управление. С русофилските си политически ангажменти Гешов едва ли е искал да го забележат, че участва в английски сюжет. Рисковете на дипломатическата война между България и Русия в същия период са му давали допълнителна мотивация да страни от каквито и да е официални контакти с правителството на Стамболов. Съвсем логично, след падането от власт на последния през пролетта на 1894 г., Гешов се оказва на достатъчно неопетнена позиция, за да влезе в правителството на новосформираната Народна партия, която година по-късно възстановява взаимоотношенията с Русия и управлява страната до края на века. По повод на цялостната му дейност за укрепването на новата българска държава Борислав Гърдев го нарича „родния Фауст“ (Гърдев 2009). Мисля, че манталитетно повече е приличал на Фуше, якобинецът, който се издига до шеф на Наполеоновата тайна полиция.

Но и казаното дотук помоему съставлява само част от причините за самоизтриването на Гешов от английския сюжет „Вазов“. Гешов е искал младата българска литература да излезе от разпиляното си естество и от международната си анонимност и е бил напълно убеден, че Вазов е достоен да ѝ бъде едновременно организационен център и каноничен връх. Но също така е бил наясно, че в ситуацията на липса на авторитети и взаимно дове-

рие, която характеризира онова, а и всяко по-сетнешно българско общество, Вазовата канонизация би могла да се случи само ако дойде „отвън”. Вазов е трябвало да бъде „открит” в чужбина – и то не в коя да е, а в престижната чужбина, в Англия или Франция, някоя от големите литературни среди. Ако се осъществи „пробив” в някоя от тях, вярвал е той, както са вярвали и всички от кръга на „посветените”, ще потекат преводи и в останалите, защото националните литературни среди се влияят една от друга. Веднъж да бъде „открит”, на Вазов после ще му остава само „да се върне на бял кон” в България като легитимен връх на собствената ѝ национална литература. Което се и случва, в крайна сметка, през 1895 г., но това е друга тема.

3

По всичко личи, че канонизацията на Вазовия роман, първата част от която по замисъл е минавала задължително през Англия, е била добре организиран и изпълнен замисъл. За това има различни индикации. Една от тях е особено интересна. В интервала от време между превеждането на книгата и ранната ѝ разгласа в Англия и у нас (1892-1894 г.) сп. „Мисъл” публикува три статии, подписани с инициалите на Иван Пеев-Плачков (И.П.П.), които подробно излагат възгледите на някой си г-н Уипърсън, изтъкнат английски критик, сътрудник на авторитетното списание „The Nonexisting Review”, за проблемите на българската литература и език: „Един чужденец за нашата литература”, „Българите спрямо своя език” и „Един чужденец за българската интелигенция”. Статиите са полупрозрачни мистификации, макар че едва ли са изглеждали така за непосветения и неанглоговорящ читател. „Уипърсън” е превод на псевдонима на автора (от “weep” – „плача”), а списанието „му” не съществува реално, което се подсказва закачливо в самото му название („The Nonexisting Review” – „Несъществуващ преглед”). Тъй или иначе, сюжетът, който създават те, е напълно паралелен на другия, който цели да канонизира „Под игото” като първи български роман и Иван Вазов като първия български писател романист. Съгласно мистификацията Уипърсън е мастит английски ментор, който е усвоил българския език, проучил е литературата ни и публикува критически обзори за нея в авторитетно английско издание. Съдържанието на статиите е структуроопределящо и по един непряк начин канонизационно. Ето какво пише в първата, още в самото начало:

Българската литература, казва г. У., е чиста *ашлама*. Духовното възраждане в България е станало, по необходимост, под лъчите на външни сили, а не от вътрешно саморазвитие. И най-напред, и най-много чуждото влияние се е усетило в литературата, езика и училищата. Почти всички литературни единици са получили своето оплодотворение от вънка. (Пеев-Плачков 1892: 43-44)

През маската на Уипърсън Пеев-Плачков коментира не само генезиса на

стойностите в българската литература, но и (само че по-завоалирано) механизма, който продължава да ги произвежда в конкретното му съвремие. И на фона на това, което вече знаем, думите му внушават доста ясно представата, че английският сюжет „Вазов” е добре замислен проект, който е целял да изгради от хаоса на съвременната книжнина новата българска литературна институция, с Вазов на върха ѝ, използвайки за успешното си осъществяване логиката на заварената литературна ситуация: а именно, че щом авторитетът на институцията или писателя не може да се изгради „вътре”, то той следва да се внесе „отвън”. С право можем да наречем кръга от лица, който пуска в действие този проект и го довежда до осъществяване, *строители на съвременната българска литература*.

По-нататък в цитираната статия Уипърсън-Плачков коментира оскъдичата в родната литература, липсата на индивидуалност в съставляващите я произведения, чуждопоклонството на българския писател, трудностите пред издателите на литературни списания. Имена в нея не се споменават, но с едно изключение – последните три страници са изцяло посветени на творчеството на Вазов, който е потупан по рамото заради стиховете си, но е посочен преди всичко като талантлив белетрист. Платформата на английското „откриване” на нашия писател се оказва един вид готова още преди то да се е състояло.

Втората статия от поредицата е съсредоточена върху лошата организация на българския език, дължаща се на подражателните методологии в учебниците и малограмотността на писачите. По-интересна е третата статия, която излиза в мартенската книжка на „Мисъл” за 1894 г., тъкмо след излизането на „Под игото” в Англия и сред разгара на похвалните отзиви за романа в английската преса. В нея Уипърсън-Плачков очертава вече една „оптимистична теория” на българската интелигенция. Въпреки че същата притежава много черти, унаследени от робското и патриархално минало, характерно за нея е, че „не се е похабявала, а постоянно е напредвала и умствено, и морално” (Пеев-Плачков 1894: 858). От редица свои недостатъци тя вече се е отърсила и има пред себе си светло бъдеще. Статията завършва със знаменателен пасаж (пак леко мистифициран в унисон с жанра си) за непосредствената нужда на нашата интелигенция от организиране:

Цепенето на българската интелигенция, което най-много личи в нашата литература, г. У. обяснява изобщо с условията, в които се намираме като народ млад, едва събуден от невежество. Той вярва обаче, че при по-широкото бързо разбуждане на нашата младеж, ако не отсъствуваха корифеи с нужния авторитет, умение и общжителност (*sociability*), които да съединяват около себе разбуждащите се елементи в кружоци, то цепенето не би било толкова голямо. Когато се явят такива корифеи, авторът вярва, че централизацията, за която въздишат толкова много някои български бюрократо-филистери, ще настъпи сама по себе, и цепенето ще изчезне... За да се образува един литературен кружок, г. У. е на

мнение, че е нужно за център едно име най-малко толкова популярно, колкото е Вазовото у нас. И той се чуди защо Вазов не се тури на чело на такъв един кръжок и даде първия потик за централизация. (Пеев-Плачков 1894: 865)

Това, което Пеев-Плачков щрихира тук, е проект за конструиране на модерна национална литература – заветната мечта на кръга около Гешов и Вазов. Изпълнението на проекта продължава и по-нататък. В списанията „Българска сбирка” и „Български преглед”, в серия от ежедневници и ежеседмичници, текат съобщения за все по-разгръщащата се популярност на Вазов по света, за нови хвалебствени отзиви в чужбина и нови преводи. Някои от тези преводи не са открити досега и е много възможно да са били измислени, за да се съгъсти картината на Вазовата световна слава като прелюдия към канонизацията му в родината. Така например, в септемврийската книжка на сп. „Българска сбирка” за 1895 г. се появява едно странно съобщение за два нови превода на „Под игото”, на холандски и шведски. Съобщението е написано сочно, с елементи на разказ и изкусителни подробности „от кухнята”, но самите издания липсват от каталозите на библиотеките по света (Шурбанов, Холман 2015: 15, 18):

„*Под игото* е преведен и на холандски. Издателят му, г. Бюзе, изпратил един екземпляр на г. Вазова с писмо, в което изказва своето голямо възхищение от труда на нашия поет, защото в него се описвали събития, които напомнювали за борбата на холандския народ с Испания през 17 век. – Същия роман се вече появил и на шведски. Шведският поет Холден го тоже бил превел и когато се готвил да го тури под печат узнал, че романът вече излязъл от печат на шведски, преведен от английски. Тогава г. Холден се задоволил с написването на една дълга критика на *Под игото*, в която високо похвалява достойнствата на романа. С превеждането му на холандски и шведски романа на г. Вазова, може да се каже, е достояние вече почти на всички европейски езици. (*Под игото* на г. Вазова... 1895: 731)

Канонизацията се състоява на 24 септември 1895 г., когато се провежда тържествено честване на 25-годишния творчески юбилей на Вазов. То завършва с банкет в „Славянска беседа” и прочитане на писмо от княз Фердинанд, което уведомява юбиляря, че е награден с орден II-а степен за гражданска заслуга. Събитието се подгръва в пресата още от началото на годината¹⁶. През лятото Стамболов е убит, отношенията с Русия са укротени и се чака скорошното им нормализиране, а единственият потенциален конкурент на Вазов за върха на литературната пирамида Петко Рачов Славейков удобно умира и не е в състояние да засенчи славата на официалния литера-

---

¹⁶ Първата идея да се чества юбилей по повод 25-годишната писателска дейност на Иван Вазов се появява във в. „Млада България” (бр. 3 от 4. II. 1895 г.) на Димитър Ризов. Вж. Вълчев 1968: 390.

турен корифей. Нова България с лекота се отърсва от спомена за греховете си и уверено продължава напред към модерния свят, в който бленува да се интегрира. Индустрията се сдобива с концесии, а литературата – с патриарх.

Години след международното случване на „Под игото” и родната канонизация на автора му Гешов пише следното:

Много служби съм аз изпълнявал, на много изборни тела съм принадлежал. Но моето сътрудничество със славния ни поет ще остане най-милият ми спомен от моя обществен живот. (Гешов 2008: 136)

Определено можем да кажем, че Вазов е имал късмет с този ангел хранител. Известното заглавие на Цветан Стоянов „Геният и неговият наставник” би могло да се отнася с немалко основание и за тази видна двойка на българската политика и култура в края на XIX век. По-нататък във времето никой български писател не получава такъв огромен влог в себе си, никой превод на българска книга в Англия не получава повече такова внимание при появата си.

Библиография

- Вазов, Иван. *Под игото. Из живота на българите в предвечерието на Освобождението*. Роман в три части. София: Захарий Стоянов, 2015. [Vazov, Ivan. Pod igoto. Iz zhivota na balgarite v predvecherieto na Osvobozhdenieto. Roman v tri chasti. Sofia: Zahariy Stoyanov, 2015].
- Вълчев, Величко. *Иван Вазов. Жизнен и творчески път*. София: БАН, 1968. [Valchev, Velichko. Ivan Vazov. Zhiznen i tvorcheski pat. Sofia: BAN, 1968].
- Вълчев, Величко. „Загадъчният Уилям Ричард Морфил.” *АБВ*, 41, 9. X. 1984. [Valchev, Velichko. „Zagadachniyat Uiliam Richard Morfil.” *ABV*, 41, 9. H. 1984].
- Гешов, Иван Евстратиев. „Иван Вазов и английската критика.” *Българска сбирка*, 2, 1894. 160-65. [Geshov, Ivan Evstratiev. „Ivan Vazov i angliyskata kritika.” *Balgarska sbirka*, 2, 1894. 160-65].
- Гешов, Иван Евстратиев. *Спомени из години на борби и победи*. София: Гутенберг, 1916. [Geshov, Ivan Evstratiev. Spomeni iz godini na borbi i pobedi. Sofia: Gutenberg, 1916].
- Гешов, Иван Евстратиев. „Впрегнатият Пегас.” - В: *Спомени из години на борби и победи*. Съст. Ива Бурилкова, Цочо Билярски. София: Синева, 2008 (1 изд. Юбилеен сборник *Иван Вазов 1870-1920*. София, 1920. 9-11). 134-6. [Geshov, Ivan Evstratiev. „Vpregnatiyat Pegas.” - V: Spomeni iz godini na borbi i pobedi. Sast. Iva Burilkova, Tsocho Bilyarski. Sofia: Sineva, 2008 (1 izd. Yubileen sbornik Ivan Vazov 1870-1920. Sofia, 1920. 9-11). 134-6].
- Гос, Едмънд. „Предговор.” Прев. от англ. Александър Шурбанов. Прил. към Вазов 2015. 477-482. [Gos, Edmand. „Predgovor.” Prev. ot angl. Aleksandar Shurbanov. Pril. kam Vazov 2015. 477-482].
- Гърдев, Борислав. „Иван Евстратиев Гешов – българският Фауст.” *LiterNet*, 2 (111), 09. II. 2009. URL: http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/iv_geshov.htm.

- Accessed 11.01.2016. [Gardev, Borislav. „Ivan Evstratiev Geshov – balgarskiyat Faust.” *LiterNet*, 2 (111), 09. II. 2009. URL: http://litenet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/iv_geshov.htm. Accessed 11.01.2016].
- Пеев-Плачков, Иван. „Един чужденец за българската литература.” *Мисъл*, II, 1, 1892. 43-50 (в ориг. подп. И.П.П.). [Peev-Plachkov, Ivan. „Edin chuzhdenets za balgarskata literatura.” *Misal*, II, 1, 1892. 43-50 (v orig. podp. I.P.P.)].
- Пеев-Плачков, Иван. „Българите спрямо своя език.” *Мисъл*, II, 4-5, 1892. 285-291 (в ориг. подп. И.П.П.) [Peev-Plachkov, Ivan. „Balgarite spryamo svoya ezik.” *Misal*, II, 4-5, 1892. 285-291 (v orig. podp. I.P.P.)]
- Пеев-Плачков, Иван. „Един чужденец за българската интелигенция.” *Мисъл*, III, 12, 1894. 857-865 (в ориг. подп. И.П.П.). [Peev-Plachkov, Ivan. „Edin chuzhdenets za balgarskata inteligentsiya.” *Misal*, III, 12, 1894. 857-865 (v orig. podp. I.P.P.)].
- „Под игото от Ив. Вазов.” *Българска сбирка*, 11, 1894. 900-902. Препечатка от *v. Saglasie*, 41, 1894. [„Pod igoto ot Iv. Vazov.” *Balgarska sbirka*, 11, 1894. 900-902. Prepechatka ot v. Saglasie, 41, 1894].
- Стаменов, Христо. „Майкъл Холман като българист.” *Литературна история*, 19, 1991. 60-63. [Stamenov, Hristo. „Maykal Holman kato balgarist.” *Literaturna istoriya*, 19, 1991. 60-63].
- Холман, Майкъл. „Кой е първият преводач на *Под игото*?” *АБВ*, 51, 1983. [Holman, Maykal. „Koy e parviyat prevodach na Pod igoto?” *ABV*, 51, 1983].
- Шурбанов, Александър, Майкъл Холман. „Българският роман, който *профърча* из *Европа*.” Във: Вазов 2015: 9-31. [Shurbanov, Aleksandar, Maykal Holman. „Balgarskiyat roman, koyto profarcha iz Evropa.” Vav: Vazov 2015: 9-31].
- Holman, Michael. “Ivan Vazov’s ‘Under the Yoke’: The First English Translation.” *Anglo-Bulgarian Symposium, London 1982: Proceedings*. Vol. 2. Ed. Leslie Collins. London: School of Slavonic and East European Studies, Univ. of London, 1985. 161-71.
- Holman, Michael. “Professor William Morfill and Bulgaria.” *The Second Anglo-Bulgarian Symposium. Blagoevgrad, September 1985: Proceedings*. Ed. Leslie Collins. London: School of Slavonic and East European Studies, Univ. of London, 1993. 288-313.
- Morfill, W. R. *A Short Grammar of the Bulgarian Language with Reading Lessons*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1897.
- Morse, Rev. C. F. and Constantine Vasiliev. *An English and Bulgarian Vocabulary in Two Parts: English and Bulgarian, and Bulgarian and English*. Constantinople: Minasian, 1860.
- Stamenov, Khristo and Michael Holman. “Bulgarian Studies in Yorkshire 1980-1985.” *The Second Anglo-Bulgarian Symposium. Blagoevgrad, September 1985: Proceedings*. Ed. Leslie Collins. London: School of Slavonic and East European Studies, Univ. of London, 1993. 281-7.
- Tsanoff, Radoslav A. “Ivan Vazoff: A Balkan Poet and Novelist.” *Poet Lore* 19: 1, 1908. 98-110.
- Vazoff, Ivan. *Under the Yoke*. London: W. Heinemann, 1893.